

ЛЕКСИКА ПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. ГРІНЧЕНКА

„Словарь української мови” Б. Д. Грінченка відіграв важливу роль у найповнішій фіксації живої літературної мови ХІХ ст. і найрізноманітніших зразків діалектного мовлення тогочасної України. У пропонованій статті проаналізовано склад і семантику лексики подільського діалектного мовлення на матеріалі «Словаря української мови» Б.Д. Грінченка, здійснено порівняння значень і функціонування досліджуваних говірок із українською літературною мовою.

Ключові слова: лексика, діалектизм, подільський говір, лексикографія.

Серед першочергових завдань українського мовознавства сьогодні залишається докладне вивчення складу, семантичної структури та географії лексики територіальних діалектів. Сучасна українська діалектологія долає новий рівень, визначає нові завдання через переорієнтацію на детальний, повний опис окремої говірки як системи, у якій відбиваються найтонші риси формальної структури й семантики, є ключ до пояснення природи мовних явищ. Для досконалого вивчення сучасних говірок особливо важливо вивчити діахронічні процеси.

Важливу роль у фіксації та нормуванні народної лексики в новій українській літературній мові відіграв „Словарь української мови”, співукладачем, упорядником і редактором якого був Б. Д. Грінченко. Названий словник – визначне явище лексикографії, підсумок роботи ряду поколінь українських мовознавців, фольклористів, письменників, адже це була здебільшого колективна праця. За великий внесок Б. Грінченка в створенні цієї пам’ятки живого народного мовлення наукова громадськість називає її „Словником” Б. Грінченка.

Значною заслугою Б. Грінченка стало й те, що в словнику представлене мовне багатство всієї України того часу – як східної, так і західної, що утверджувало намагання поєднати два варіанти української мови. Словник містить понад 68 тисяч реєстрових слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою, насичений багатим і часто унікальним ілюстративним матеріалом, що передає живе народне мовлення. У ньому представлена лексика як літературної мови ХІХ ст., так і фольклору, більшості українських діалектів.

Обсягом свого реєстру, використанням джерел, складом і добором лексики, розробкою семантики, точністю й широтою документації та принципами певної нормалізації лексичного складу української мови „Словарь” Б. Грінченка перевершує всі типи попередніх українських словників. Ці характеристики, за високою оцінкою науковців [див. 4; 7; 14; 15 та ін.], ставлять його в ряд великих тлумачних і перекладних словників слов’янських мов другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У словнику здійснюється завдання найповніше відбити живу літературну мову й діалектне мовлення. Джерелом йому служать «етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова» [6, 21]. І до сьогодні «Словарь української мови» Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам’яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

Багато мовознавців досліджували трансформацію рідної говірки у мовотворчому комплексі Б. Грінченка (С. Александрова [1], В. Лєснова [9] та ін.); фразеологію художнього та діалектного мовлення (В. Ужченко [17], Н. Коваленко [8] та ін.). Проте особливості подільських говірок на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка ще не були предметом ґрунтовного дослідження вчених.

Мета пропонованої розвідки – виявити склад і семантику подільських говірок на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка, порівняти значення та функціонування досліджуваних діалектів із словником сучасної української мови.

Відомо, що подільський говір охоплює південні райони Хмельницької і Вінницької, крайні західні райони Черкаської, Кіровоградської і Миколаївської областей та північно-західні райони Одеської області. Подільський говір на заході по річці Збруч межує з наддністрянським говором, на півдні по Дністру – з покутсько-буковинським, а далі на схід – з молдавською мовою. По Збручу визначається межа між подільським і наддністрянським говорами за матеріалами «Атласу

української мови» [2] і за даними монографічних досліджень Г. Шила [18], К. Дейни [19], І. Матвіяса [10] та інших діалектологів.

У “Словарі української мови” подано чимало лексичних одиниць, записаних на території Поділля, зокрема, виділяємо такі скорочення: Подол. г. (Подольская губерния), Камен. у. (Каменецкий уезд), Брацл. у. (Брацлавский уезд), Уман. у. (Уманский уезд). Джерелом служать етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних промислів, традицій і культурних надбань українського народу.

До важливої праці зі збору матеріалів до словника долучилися відомі письменники-подоляни, дослідники рідного краю: А.Левченко, А.Свидницький, І. Руданський та К. Шейковський. На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А.Свидницький, С.Руданський, К.Шейковський, М.Симашкевич, К.Широцький та ін. Так, С.Руданський записав чимало приказок і прислів'їв в с. Хомутинях Вінницького повіту. Важливий матеріал знаходимо у праці К. Шейковського “Быт подолян” [3], видрукуваній 1859 року. А. Свидницький підготував рукопис власних зібрань “Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського”, вперше надрукований 1958 року, де яскраво відбито живе народне мовлення з Поділля [11].

Вивчення живого народного мовлення – актуальна проблема сучасного українського мовознавства, оскільки воно – це «не тільки основа літературної мови, але й свідок її історії, джерело для подальшого її розвитку та збагачення. Саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам'ятках писемності» [10, 123]. Ці чинники зумовлюють потребу вивчення не лише внутрішньої структури діалектизмів і процесів їх функціонування, а й вираження в них матеріальної та духовної культури. Українські говірки зберігають у своїй граматичній структурі елементи різної часової віднесеності, що уможлиблює моделювання динаміки діалектної мови.

У “Словарі української мови” Б. Грінченка подано зразки подільського говору, в тому числі й західноподільських говірок, у словникових статтях, що тлумачать зміст різних груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, наприклад:

1) іменники: **банта** – поперечное бревно между стропилами, перекладаина. *Кури сплять на бантах*. Подольск. г. [12, I, 27]; **бардаш** – большой топорь. Каменец. у. [12, I, 29]; **говбур** – водовороть. *У говбурі на Дністрі крутяться*. Каменец. у. [12, I, 296]; **пугутькало** – сич. Каменец. у. [12, III, 498]; 2) прикметники: **будний** – буденний. *Будного дня нема коли йти по горіхи*. Каменец. у. [12, I, 106]; **відзігорний** – франтоватый. *Така відзігорна – не впади, пороше, на мос хороше*. Подольск. г. [12, I, 213]; **припасний** – запасной. *Припасна копійка є у його*. Каменец. у. [12, III, 431]; 3) дієслова: **бахтати** – буйно рости. Подольск. г. [12, I, 34]; **гаморити** – кричать, шуметь. Подольск. г. [12, I, 270]; **долупуватися** – доискиваться, докапываться. *Люде й не долупуються, куди то гроші йдуть*. Каменец. у. [12, I, 418]; **полокати** – мыть, полоскать. *Полокана пшениця*. Каменец. у. [12, III, 286]; 4) прислівники: **довідно, довідне** – наверное. *Довідно ніхто не скаже, що дав йому*. Каменец. у. [12, I, 403]; **прітьма** – въ глаза. *Як маєш казати по за очі, прітьма кажи*. Каменец. у. *Прітьма не можна давати становому гроші, а то ще й...* Каменец. у. [12, III, 455]; **голіруч** – 1) Гольми руками. *Вхопив жарину голіруч*. 2) Съ пустими руками. *Хто ж продасть, як піду я голіруч? Дайте грошей*. Каменец. у. [12, I, 304]; **гориніж** – вверх ногами. Каменец. у. [12, I, 311]; 5) прийменники: **без** – 1) Безь. 2) Чрезь. По причине, благодаря, изъ-за. *Без дощ орати не можна*. Въ продолженіе, въ теченіе. *Без літо моя дочка була у наймах*. Каменец. у. [12, I, 37]; 6) вигуки: **агуш!** Агуш на банта, агуш на сідало – крикъ на приходящих публичныхъ женщинъ. Каменец. у. [12, I, 3].

У таких номінаціях виділяються найдрібніші деталі, явища, предмети та їх характеристика, реалії навколишньої дійсності, риси людей та особливості вдачі.

Типологічні ознаки подільського говору виразно виявляються у діахронному аспекті. Різні структурні рівні діалектної системи мають неоднакові риси змін, але сучасне діалектне мовлення має не тільки архаїчні елементи, а й новоутворення, що викликані явищами спрощення, аналогії, варіативності, розвитком синонімічних рядів. Тому цікавим є зіставлення фіксацій діалектного матеріалу різними словниками, щоб встановити, елементи яких структурних рівнів виявляють динамічні риси. Доведено, що фонологічна система має закритий характер, морфологічна належить до мало відкритих, а лексико-семантична система є найбільш відкритою [5, 16].

Здійснюючи зіставний аналіз лексики, поданої у “Словарі” з подільського ареалу з реєстром словника сучасної літературної мови, ми виявили семантичні та функціональні зрушення.

1. Лексеми, що набули додаткових значень, наприклад:

безрукавка – родъ женской одежды безъ рукавовъ. Подольск. г. [12, I, 45]; вид одягу без рукавів [13, I, 145];

бурса – 1) Стадо, куча (животныхъ). Бурса гусей. Каменец. у. *Від Різдва до Водохрища вовки бурсами бігають, лютують.* Подольск. г. 2) толпа, гурьба, группа, партія. *За панів було як повтікають хлопці од некруцтва у ліс та зберуться у бурсу, то вже ж їх тоді ніхто не візьме.* Каменец. у. [12, I, 114]; чоловіча духовна школа у XVIII-середині XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі. 3. діал. Юрба, гурт. [13, I, 260];

квасний – кислий. *Оце вишні квасні, а це – солодкі.* Каменец. у.; **квасне тісто.** Кислое тесто, а также небольшое количество теста, оставляемого въ квашне для следующего раза. Каменец. у. [12, II, 231]; 1. Прикм. до квас. 2. розм. Те саме, що кислий. 3. перен., розм. Незадоволений, кислий (про вираз обличчя) [13, VI, 131];

квартирувати – 1) Квартировать. *В його квартирував о. Яким ще семінаристом.* 2) Стоять постоемъ. [12, II, 231]; *розм.* Наймати квартиру (у 1 знач.), жити, мешкати на квартирі. Тут жив собі міщанин, що в його квартирував о. Яким ще семінаристом [13, VI, 453].

2. Лексеми, зафіксовані на території Поділля, які подаються у словнику української мови з ремаркою *діалектне*, наприклад:

нарік – діал. Наступного року. Ілюстрацією до словникової статті послугувала цитата з твору М. Стельмаха, який разом із М. Коцюбинським, А. Свидницьким, С. Руданським зафіксував подільські говірки: *Це треба, щоб завтра мати прийшли – яблука позбирали під старими деревами. А нарік, певне, зацвіте молодий садок* [13, I, 172]; **нарік** – на будущій годъ. *Бог його знає, що нарік буде.* Камен. у. [12, II, 516];

грань – діал. Жар [13, I, 158]; **грань** – крупные горяшіе уголья. Каменец. у. [12, I, 322];

микати – діал. Виривати що-небудь звідкись; виривати з корінням (рослини) [13, IV, 701];

микати – 1) Дергать, рвать, таскать; вырывать, выдергивать съ корнемъ. *Здається... микав би за коси. Люде бачили, що вони микали тиєницю, та й досвідчили.* Каменец. у. 2) Мыкать, чесать пеньку или ленъ для пряжи. 3) **Микати губами.** Шевелить губами [12, II, 423];

передом – діал. 1. Попереду. 2. Раніше; спочатку [13, VI, 173]; **передом** – прежде, раньше. *Передом мерли люде і в нас, а тетерка ні.* Каменец. у. [12, III, 117];

запасний – 1. Заготовлений, залишений як запас (у 1 знач.) або виготовлений на випадок потреби // Виготовлений, зроблений поряд з основним; додатковий 2. діал. Запасливий [13, III, 247]; **запасний** – запасливый. *Ось у Цвіляка можна купити: се люде запасні; а більш нема ні в кого.* Каменец. у. [12, II, 76];

здибати, здибаю, здибаєш і діал. **здиблю, здиблеш** – зустрічати кого-небудь, ідучи або прийшовши кудись // Знаходити щось, натрапляти на що-небудь у дорозі [13, III, 535]; **здибати** – встречать, встретить. *Він нас здибав за селом.* Каменец. у. [12, II, 143].

3. Лексеми, що мають такі значення, що не фіксуються словником сучасної української літературної мови:

залицятися – маючи почуття симпатії або кохання, упадати біля кого-небудь, виявляти знаки уваги, зачіпати розмовою, жартами і т. ін. [13, III, 186]. У подільських говірках було зафіксовано значення – намереватися, собиратися. *Через тебе, вражий сину, мене мати била. Не била, не била, залицялась бити.* Подольск. г. *Хлопці... вже залицялись бити мене.* Уман. у. [12, II, 59];

залежний – 1. Який перебуває під чиїмось впливом або чиєюсь владою, підкоряється кому-, чому-небудь. 2. Зумовлений чиєю-небудь дією, якимось станом і т. ін. // Пов’язаний з чим-небудь як підпорядкований йому [13, III, 182]. У західноподільських говірках зафіксовано ще й таке значення – залежавшийся, запасной. *О, в того є залежні гроші.* Каменец. у. [12, II, 57];

їжак – у західноподільських говірках зафіксовано: 1) Ежъ. 2) Родъ намордника съ колючками, надеваемый на телятъ, чтобы они не могли сами сосать корову. Каменец. у. [12, II, 197];

каня – 1) Четырехугольное углубление, выдолбленное долотомъ въ підвалині, сволю въ которое входитъ чіп стола (Подольск. г.). 2) Родъ коршуна. Цікаво, що каня на Поділлі (за записами Б. Грінченка) означало одночасно категорії істоти та неістоти. Сучасний словник

української мови фіксує лише одне значення: «Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку» [13, VI, 50].

4. Лексеми, що фіксуються словником української мови як літературні (без ремарки *діалектне*): **дичка** – дике, некультивоване плодове дерево [13, II, 292]; **дичка** – дикое плодове дерево. Каменец. у. [12, I, 385]; **горішній** – 1. Який розташований, міститься зверху; верхній. 2. Розташований на високому місці або на горі [13, II, 131]. У “Словарі” Б.Грінченка названа лексема подана з посиланням на західноподільський ареал: *Камінь у млині буває горішній і долишній*. Каменец. у. [12, I, 312]; **безрога** – свинья. Подольск. г. [12, I, 45]; **безрога** – жарт. свинья [13, I, 144]; **млоїти** – тошнить. *Млоїть мене та й млоїть*. Каменец. у. [12, II, 436]; **млоїти** – викликати відчуття млості. 2. безос. Нудити [13, IV, 765]; **дрантя** – дрян, негодная вещь. *Ет, дрантя ті колеса! Старі. Побіжи, то й розсиплються*. Каменец. у. *Як би добра кобила, то б варт дати 30 карб., а то дрантя*. Каменец. у. *Отой жид, що дрантячко збирає, купує*. Каменец. у. [12, I, 441]; **дрантя** – дуже старий, зношений одяг [13, II, 407].

5. Лексеми, що не фіксуються у словнику української мови.

З-поміж іменних частин мови найактивніше в мовленні подолян (за матеріалами “Словаря української мови” Б. Грінченка) функціонували іменники та прикметники. Серед іменників переважають лексико-семантичні групи на позначення особливостей зовнішності людини, предметів кухонного начиння, назв тварин і рослин. Низка лексем не фіксується в словнику сучасної української мови: *келішок, басамання, горнешник, кметь, шаль віра, хапокниш, халамей, кожухар, компанист* тощо. У “Словарі” подано прикметники з подільського ареалу, що наповнюють такі найбільші лексико-семантичні групи: 1) риси зовнішності та характеру людини; 2) прикметники розміру; 3) прикметники кольору та ін. Кількісно переважають прикметники, що характеризують людину за зовнішніми ознаками: *бандуруватий, безкосий, безличний, білкатий, гикавий, кодловатий, куцолатий рябомизий, смуганастий* тощо.

Серед прислівників є такі, що зафіксовані в словнику сучасної української мови зі збереженням значення (*пошепки, горілиць, голіруч* тощо), і такі, що не фіксуються в словниках (*лютно, чвалем, тлуса* тощо).

Дієслова на позначення переміщення людини в просторі активно функціонують і сьогодні (*ходити, сходити, пускатися, піти, переходити, навертатися* тощо), хоч існують лексеми з подільського ареалу, яких не знайдеш у сучасних словниках: *бочити, гецатися, забіратися, попотупкатися, загоготіти, мачкувати, молитвати* та ін.

Фіксація говіркової лексики у словниках дає можливість глибше проникнути в діалектну систему мови, розкриває межі функціонування та засвоєння в різних групах носіїв живої української мови і неоднорідності поширення живомовної лексики.

Яскраві діалектні риси подільського говору: 1) фонетичні: **ляшно** – *Ляшно їхати уночі по при той ліс*. Каменец. у. [12, II, 394]; **повітра** – *А щоб тебе лиха повітра забрала*. Подольск. г. [12, III, 223]; **замняхкнитися** – *Чогось мені світ замняхкнився*. Подольск. г. [12, II, 67]; **заздросний** – завистливий. *Заздросний чоловік*. Каменец. у. [12, II, 40]; **поручча** – перила. Каменец. у. [12, III, 355]; 2) граматичні: **блищачий** – блискучий. *Сю ніч у сні бачив я на небі хрест золотий ніби та блищачий*. Каменец. у. [12, I, 75]; **дулавий** – дуплистий. *Дулавий бересток. Дулава груша*. Каменец. у. [12, I, 456]; **злекшити** – облегчить. *Тетерка все краще як за панів було: злекшив, облегшив царь*. Каменец. у. [12, II, 157]; 3) лексичні: **маця** – недотрога, важная особа. *Дивись, яка маця! Буцім і доторкнутись до неї не можна, пручається*. Подольск. г. [12, II, 413]; **залубуватіти** – о хлебе: затвердеть. *Залубуватів хліб*. Каменец. у. [12, II, 60]; **полокати** – мыть, полоскать. *Полокана пшениця*. Каменец. у. [12, III, 286]; **ненаїдний, ненаїсний** – ненаситный, прожорливый (Камен. у.) [12, II, 552].

Отже, у досліджуваних подільських говірках (за матеріалами “Словаря української мови” Б. Грінченка) репрезентовані різноманітні типи номінацій предметів побуту, дій, процесів, стану людини. Більшість номінацій зберегли своє лексичне й граматичне значення до сьогодні й фіксуються в словнику сучасної української мови. Діалектна лексика у “Словарі української мови” відображає майже всю поняттєво-логічну систему навколишнього реального світу і є найбільш динамічною системою. Часто назви супроводжуються докладним описом відповідних понять, що є унікальною енциклопедичною довідкою про функціонування лексем у XIX ст. Цінність словника для дослідників полягає у тому, що він найповніше зафіксував територіальні лексичні варіанти, що дозволить дослідити динамічні процеси в межах говору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова С.П. Слово у «Словарі» Б.Грінченка і в художньому тексті Григора Тютюнника / С.П. Александрова // Проблеми творчої спадщини Бориса Грінченка : тези доп. респ. конф. – Луганськ, 1993. – С.7-8.
2. Атлас української мови : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т.1; 1988. – Т.2; 2001. – Т.3.
3. Быть подольскъ издаваемъ К.Шейковскимъ. – К., 1860. – Вып. 2. – Т.І.
4. Ващенко В.С. Про духовні основи мовного словника українського народу (До 90-ї річниці створення Словника української мови за ред. Б. Грінченка / В.С. Ващенко // Монастирський острів. – 1994. – № 3. – С. 142-147.
5. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія / К.Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592с.
6. Дорошенко Д. Словарь української мови / Д.Дорошенко // Рада. – 1909. – 2 серпня. – С. 20-27.
7. Єфремов С. Як повстав Грінченків словник / С. Єфремов // Словник української мови / упорядкував, з додав. власного матеріалу, Б. Грінченко. – 3-тє вид., випр. й доп. / за ред. С. Єфремова, А. Ніковського. – К., 1927. – Т.2. – С. 11-12.
8. Коваленко Н.Д. Шевченкова фраземіка у “Словарі української мови” Бориса Грінченка / Н.Коваленко // Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття : наук. збірн. за матеріалами Всеукраїнського наукового симпозиуму. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційний відділ, 2000. – С. 171-174.
9. Лєснова В. В. Лексика на позначення людини та її рис у “Словарі української мови” Б.Д. Грінченка (у порівнянні з діалектною лексикою Східної Слобожанщини) / В.В. Лєснова // Проблеми творчої спадщини Б.Грінченка: тези доп. республіканської наукової конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження Б.Д.Грінченка. – Луганськ, 1993. – С. 44-45.
10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 17 с.
11. Свидницький А.П. Фольклорно-етнографічні нариси та статті / Анатолій Свидницький // Роман. Оповідання. Нариси. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 406-512.
12. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. Думка, 1996. – Т. I-IV.
13. Словник української мови : в 11-ти т. – К., 1970-1980.
14. Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу. Вступна стаття // Словар української мови : у 4-х т. / за ред. Б. Грінченка. – К., 1992. – С. 5-11.
15. Тараненко О.О. Борис Грінченко і «Словарь української мови» / О.О.Тараненко // Укр. мова і літ. в школі. – 1988. – №12. – С. 58-65.
16. Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна / К.Тищенко // Дивослово. – 2000. – №10. – С.12-14.
17. Ужченко В.Д. Грінченківський «Словарь» як джерело етимологізування української фразеології / В.Д. Ужченко // Борис Грінченко : тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошиловград, 1988. – С. 144-146.
18. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф. Шило. – Львів : Львів. пед. ін-т., 1957. – 252 с.
19. Dejna K. Podolsko-wolyn'skie pogranicze językowe / K. Dejna // RQcznik Podolski. – Tarnopol, 1938. – Т. 1. – S. 1-63.

„Словарь української мови” Б. Д. Грінченко отыграл важную роль в наиболее полной фиксации живого литературного языка XIX в. и разнообразных примеров диалектной речи Украины того времени. В предлагаемой статье проанализированы состав и семантика лексики подольской диалектной речи на материале «Словаря украинської мови» Б.Д. Грінченко, осуществлено сравнение значений и функционирования изучаемых говоров и украинского литературного языка.

Ключевые слова: лексика, диалектизм, подольський говор, лексикографія.

"Dictionary of Ukrainian language" by B. Hrinchenko was of a grate importance in fixing of live literary language of XIXth century and different examples of dialect language of Ukraine of that time. In the suggested work the composition and semantics of the Podill'an dialect language on the material of "Dictionary of Ukrainian language" by B. Hrinchenko are analyzed, the comparison of meanings and functioning of the researched dialects together with the Ukrainian literary language is made.

Key word: lexics, dialect unit, Podill'an dialect, lexicography.